

УДК 719(4)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-1-4>**Марія БОРИСЕНКО,**

orcid.org/0000-0002-8302-0896

аспірантка кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва
(Київ, Україна), mariaborysenko8@gmail.com

ПРЕВЕНТИВНА КОНСЕРВАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

У статті аналізуються задачі, роль та основні етапи розвитку превентивної консервації у світі. Значний емпіричний досвід, отриманий завдяки існуванню колекцій, як приватних, так і державних, прагнення забезпечити належні умови зберігання творів й зумовили появу превентивної консервації. Її подальший розвиток пов'язаний з гострою необхідністю збереження пам'яток, що є важливим завданням, особливо в час активних глобалізаційних процесів, коли питання культурної самоідентифікації та охорони надбання стало особливо актуальним, а навантаження на музеї та історико-культурні об'єкти зростає внаслідок збільшення їх відвідувань туристами.

Досвід використання заходів превентивної консервації потребує систематизації, теоретичного обґрунтування та поширення, оскільки її застосування дозволяє передбачати та запобігати можливим загрозам щодо збереження пам'яток. Це робить її важливим та ефективним інструментом у пам'яткоохоронній справі.

У статті проаналізовані основні фактори (стихійні лиха, шкода від діяльності злодіїв або вандалів, вплив вогню, води, шкідників, біологічних чинників, забруднювачів, світла та випромінювання, температури та вологи, неправильного догляду, дисоціація предметів колекції), що мають бути враховані під час проведення превентивних заходів. Використання ж комплексного підходу у збереженні експонатів є не тільки стратегічно, а й економічно зумовленим, оскільки попередити імовірну шкоду пам'яткам є значно дешевшим, аніж здійснювати їх бодай часткове відновлення. Існує і ризик втратити твір внаслідок отриманої шкоди.

Важливість дотримання вимог та створення належного середовища для збереження пам'яток зазначена в рекомендаціях ЮНЕСКО та Міжнародної ради музеїв ICOM. Країнам, що є членами ЮНЕСКО, рекомендується здійснювати заходи, що мають попереджати руйнівний вплив на твори та колекції, забезпечуючи певні умови зберігання, експонування, транспортування експонатів, дотримуючись необхідних стандартів освітлення, безпеки, температурно-вологісного режиму тощо.

Ключові слова: превентивна консервація, збереження культурного надбання.

Maria BORYSENKO,

orcid.org/0000-0002-8302-0896

Postgraduate Student at the Department of Art History Expertise
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine), mariaborysenko8@gmail.com

PREVENTIVE CONSERVATION AS AN TOOL OF PRESERVATION OF CULTURAL PROPERTY

The article analyses the tasks, the role, and main stages of development of preventive conservation in the world. Significant empirical experience gained through the existence of collections, both private and public, the desire to ensure proper storage conditions for works led to the emergence of preventive conservation. Its further development is associated with the urgent need to preserve monuments, which is an important task. The issue of cultural self-identification and protection of heritage has become particularly relevant because of the active globalization process and the increasing number of tourists visiting museums as well as on historical and cultural sites.

The experience of using preventive conservation measures needs to be systematized, theoretically substantiated, and disseminated, as its application allows to anticipate and prevent possible threats to the preservation of monuments. This makes it an important and effective tool in the field of monument protection.

The use of an integrated approach to the preservation of exhibits is not only strategically but also economically determined, as it is much cheaper to prevent probable damage to monuments than to carry out at least partial restoration. There is also a risk of losing the work due to damage.

The importance of complying with the requirements and creating an appropriate environment for the preservation of monuments is stated in the recommendations of UNESCO and the International Council of Museums ICOM. The UNESCO member countries are encouraged to take measures to prevent destructive effects on works and collections, ensuring certain conditions for storage, display, transportation of exhibits, adhering to the necessary standards of lighting, safety, temperature, and humidity, etc.

Key words: Preventive conservation, preservation of cultural heritage.

Постановка проблеми. Питання збереження творів мистецтва та культури було і залишається актуальним. Адже час невблаганно впливає на все, в тому числі і на об'єкти культурного надбання, поступово, а іноді за мить, руйнуючи їх. Напрацьований протягом кількох століть практичний досвід зі збереження колекцій потребував систематизації і мав врешті перейти у наукову площину. Окремі напрями та заходи зі збереження творів поступово об'єднували у комплекс, формуючи таким чином галузь превентивної консервації. Вивчення та розвиток цієї сфери є перспективним і важливим інструментом збереження пам'яток та економії ресурсів. Глобалізаційні процеси ще більше актуалізують питання збереження через кліматичні та екологічні зміни, які негативно відображаються на стані культурного надбання; а також внаслідок активного розвитку туризму, що значною мірою збільшує навантаження на музеї та колекції.

Для України превентивна консервація є надзвичайно актуальною та перспективною галуззю, адже значна кількість творів мистецтва нині перебувають у черзі на реставрацію, а фахівців цієї справи у країні дуже мало. Тож превентивні заходи щодо експонатів дозволять пам'яткам дочекатись проведення необхідних реставраційних заходів і дають шанс на їх збереження для майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє дійти висновку, що заявлена тема не була достатньо висвітлена у наукових публікаціях в Україні. В той час, коли у всьому світі після міжнародного колоквиуму ICOM (International Council of Museums – Національний Комітет Міжнародної Ради Музеїв) у Парижі 1992 р., вперше присвяченого превентивній консервації, тема отримала визнання як одна з найважливіших реставраційних галузей. Почалося активне дослідження цієї проблеми, яке призвело до позитивних змін у нормативно-правовій документації щодо збереження культурної спадщини, у вимогах зберігання, транспортування, експонування, упорядкування колекцій, тощо (Costain et al., 1994: 1–4; Merritt, Reilly, 2010; Lambert, 2010; Plenderleith, Philpott, 1960: 202–289; Staniforth, 2010: 74–80; Waller, 1995: 21–27).

В Україні протягом останніх років також з'явилися публікації, присвячені окремим питанням зберігання експонатів, таким як освітлення (Комаренко, Лушпієнко, 2007), забезпечення належних кліматичних умов у фондосховищах та під час експонування (Довгалюк та ін., 2006; Інструкції з орган. обл. муз. предметів. Мін культ.

Укр. № 580), вплив шкідників та біопшкоджень (Бідзіля, 2003; Бідзіля, Митківська, 2016; Коваль, Митківська, 2014; Коваль та. ін. 2016). Фактори та особливості превентивної консервації частково висвітлені у поодиноких публікаціях (Пермінова, 2001: 34–37), однак тема не досліджувалась комплексно та цілісно. В музейній інструкції, яка є нормативно-правовою документацією зі збереження та обліку пам'яток культури та історії, термін «превентивна консервація» навіть не згадується (Інструкції з орган. обл. муз. предметів. Мін культ. Укр. № 580)].

Останніми десятиріччями сусідні країни, усвідомлюючи стратегічну важливість розвитку цієї галузі, активно ведуть дослідження та розробку теми, питання збереження подані в матеріалах національних та міжнародних організацій, таких як ІС (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works – Міжнародний Інститут з Консервації творів історії та мистецтва), ICOM-CC (International Council of Museums-Conservation Committee – Міжнародна рада Музеїв-Комітет з консервації), ICCROM (The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property – Міжнародний центр з вивчення консервації та реставрації культурного надбання), ICON (Institute of Conservation – Інститут Консервації), ECCO (European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations – Європейська Конфедерація Консерваторів-реставраторів), AIC (American Institute for Conservation – Американський Інститут Консервації), CCI (Canadian Conservation Institute – Канадський Інститут Консервації), роботах окремих дослідників: С. Станіфорз (S. Staniforth) (Staniforth, 2010: 74–80), Р. Уоллер (R. Waller) (Waller, 1995: 21–27), С. Ламберт (S. Lambert) (Lambert, 2010), Дж. Мерріт (J. Merritt) та Дж. М. Рейллі (J. M. Reilly) (Merritt, Reilly, 2010) тощо. Наразі важливою є імплементація зарубіжного досвіду та напрацювань в українську практику збереження пам'яток та розвиток цієї галузі як стратегічно важливого напрямку пам'яткоохоронної справи України.

Мета статті – здійснення аналізу основних етапів розвитку та завдань превентивної консервації, факторів, які впливають на стан збереження пам'яток і мають бути враховані під час проведення превентивних заходів задля збереження експонатів.

Виклад основного матеріалу

Збереження культурного надбання є однією з найважливіших задач для суспільства. Проблема забезпечення належних умов для творів існувала з часу появи перших музеїв, але зміни клімату,

інтенсивне виробництво, глобалізаційні процеси роблять заходи зі збереження предметів історичної спадщини надзвичайно актуальними.

Досвід музейного зберігання неминує мав призвести до досліджень, пов'язаних з необхідністю уповільнення процесів старіння об'єктів культурного надбання. Одним з перших прикладів звернення до труднощів та заходів зі збереження пам'яток є робота К. Ф. Найкеля (K. Neikel) «Музеєграфія» (Lambert, 2010), видана у 1727 р. У ній містились рекомендації про оптимальні кліматичні, зокрема температурно-вологісні, умови зберігання та експонування, поради, як захищатись від шкідників, тощо. Вона стала прикладом однієї з перших інструкцій для музеїв, галерей і бібліотек. Однак проблеми, розглянуті у праці К. Ф. Найкеля, є актуальними і сьогодні.

Важливий внесок до започаткування та формування основ превентивної консервації зробили учасники руху «Мистецтв та ремесл» ("The Arts&Crafts"), який виник в Англії у другій половині XIX ст. Прихильники руху ставили перед собою завдання зберегти та розвивати традиційні ремесла, вважаючи, що мистецтво здатне змінити оточуючий світ, підкреслювали унікальність виготовлених вручну речей, протиставляючи їх речам серійного виробництва (Staniforth, 2010: 75).

Дж. Раскін (J. Ruskin), один з учасників руху «Мистецтв та ремесл», у роботі «Лампа пам'яті» пристрасно виступав за профілактичну турботу про пам'ятники та підкреслював важливість належного догляду і проведення своєчасних заходів з обслуговування будівель. Підкреслюючи це як економічною доцільністю (бо підтримувати пам'ятку в належному стані та попереджувати пошкодження дешевше, ніж робити повну реставрацію), так і необхідністю уникати відновлення для збереження автентичності (Staniforth, 2010: 75).

Перша згадка про «музейний мікроклімат», що сьогодні є одним з основних складників превентивної консервації, зустрічається в роботі Дж. Г. Плендерліса (H. Plenderleith) та П. Філіпота (P. Philpott) «Кліматологія та зберігання в музеях», опублікованій у 1960 р. (Plenderleith, Philpott, 1960: 202–289). Автори книги визначають музейну кліматологію як науку, що вивчає обставини, сукупність котрих утворює мікроклімат музею та має відповісти на запитання: які умови є найбільш сприятливими для зберігання предметів культурного надбання.

1967 р. став початком формування наукових основ кліматології, після проведення Міжнародним Інститутом з консервації історичних

та культурних об'єктів (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (ИИС)) конференції з музейної кліматології у Лондоні. На ній обговорювались питання впливу випромінювань, температурно-вологісного режиму та забруднення повітря на стан музейних колекцій.

У 2007 р. Комітет з консервації Міжнародної ради музеїв ICOM разом з Національним музеєм Данії організував Міжнародну конференцію з музейного мікроклімату, яка розглядала питання впливу довкілля на умови зберігання об'єктів культурного надбання. Це додатково закріпило термін «музейний мікроклімат», який все частіше використовується в контексті умов зберігання експонатів.

Досвід та дослідження в сфері збереження культурного надбання з часом призвели до формування поняття «превентивна консервація», що перекладається як *prevent* (англ.) – *попереджати* та *conservatio* (лат.) – *збереження*. Розрізняють два основних спрямування заходів з превентивної консервації – терапевтичне та профілактичне. Перше передбачає безпосередню роботу з об'єктом, наприклад, контроль рН та зниження показника кислотності в процесі проведення консерваційно-реставраційних заходів для творів графіки. Друге покликане створити необхідні умови для того, щоб об'єкт зберігався якнайдовше.

Превентивна консервація охоплює значну частину профілактичної діяльності зі збереження пам'яток. Поява цього терміну в другій половині XX ст. є свідченням того, що на об'єкти культурного надбання суттєво впливають численні фактори, яким необхідно запобігати та контролювати їх. Серед них і умови зберігання, і мікроклімат, і освітлення, і вплив шкідників тощо.

Після міжнародного колоквиуму ICOM в Парижі (1992 р.) в 1993 р. ICOM-CC (International Council of Museums-Conservation Committee – Національний Комітет Міжнародної Ради Музеїв-Комітет з консервації), створений під егідою ЮНЕСКО в 1946 р. у Парижі, об'єднав групи з контролю транспортування, біопшкоджень, світлового та кліматичного режимів в робочу групу з превентивної консервації. У 1996 р. до її складу ввійшла і група з попередження катастроф, що стало платформою для розвитку цієї важливої і необхідної ділянки збереження культурного надбання (Staniforth, 2010: 75–76).

Превентивна консервація – міждисциплінарна галузь, яка потребує взаємодії реставраторів з фізиками, біологами, хіміками, кліматологами та іншими фахівцями, задля якісного забезпечення превентивних заходів зі збереження пам'яток.

Такий шлях є альтернативою для інтервенційної консервації та покликаний в багатьох випадках уникнути необхідності радикального реставраційно-оперативного втручання, адже погані умови зберігання та недостатнє фінансування запобіжних заходів можуть призвести до катастрофічних наслідків. У реставраційній практиці, на жаль, зустрічаються ситуації, коли вже відреставрований експонат внаслідок недотримання умов зберігання та експонування був пошкоджений або навіть втрачений назавжди. Основною ідеєю превентивної консервації є збереження пам'ятки в її оригінальній фізичній та хімічній формі та, за можливості, запобігання втручанням в об'єкт зберігання.

До превентивної консервації відносять і форми законодавчого, юридичного захисту пам'яток, у тому числі договори, акти передачі на збереження та експонування, забезпечення заходів захисту та ін. З урахуванням цього є важливим використання критеріїв оцінки, орієнтованих на визнані міжнародні стандарти (ISO), що є дієвим фактором діагностики стану та збереження культурного надбання. У 2020 р. ICOM Україна за підтримки Українського культурного фонду здійснила верифікацію поточного стану основних сфер музейної справи та зробила початкові кроки з імплементації у юридичну площину України міжнародних критеріїв оцінки ISO 21246. У подальшому ця система критеріїв стане важливим та корисним інструментом діагностики ефективної діяльності музеїв, у тому числі зберігання та експонування пам'яток, що у перспективі стане важливим кроком до позитивних змін (Презентація підсумків проєкту ICOM Україна «Музей – «валіза без ручки» чи символічний капітал?» 2020).

Стратегія розвитку превентивної консервації включає в себе значну кількість заходів, у тому числі застосування правильно оформленої комп'ютерної документації з ретельною високопрофесійною фотофіксацією, яка дозволяє здійснювати моніторинг та фіксувати навіть незначні особливості стану збереження твору мистецтва. Використання при цьому цифрових носіїв створює необхідність проведення досліджень щодо їхньої довговічності та безпеки.

Загалом вирізняють десять основних факторів, що впливають на фізико-хімічний стан пам'яток та мають враховуватись під час розробки стратегії зберігання останніх. Вперше вони були описані в роботі Ч. Костейна (С. Costain) у 1994 р. (Costain et al., 1994: 1–4). Він описав дев'ять основних факторів, згодом список доповнювався, а у 1995 р. Р. Уоллер (Waller, 1995: 21–27) додав до переліку

десятий фактор – недбайливе зберігання. Сьогодні до списку загроз та факторів, що впливають на стан збереження пам'яток, входять:

1. Фізичні сили. Прикладами пошкодження фізичними силами є механічні пошкодження, які можна розділити на **швидкі** – внаслідок людської халатності (удари або падіння, недбале використання) та катастрофічних подій (стихійні лиха, землетруси, буревії, тайфуни тощо) і **повільні** – ті, які можуть мати накопичувальний деструктивний вплив на пам'ятки, наприклад вібрації. Під час здійснення заходів превентивної консервації для забезпечення колекцій необхідно аналізувати усі небезпеки такого характеру, що можуть відбуватись у тій чи іншій країні. Так, деякі країни з сейсмічною активністю, наприклад, Китай або Японія, в деяких випадках використовують в експозиційних залах для монтажу експонатів рухливі платформи, що амортизують поштовхи, запобігаючи механічним ушкодженням предметів під час землетрусів.

2. Злодії та вандалізм. Сюди відноситься опортуністична (принагідна) чи запланована крадіжка злодіями, відвідувачами або розкрадання колекцій персоналом, а також вандалізм. Для уникнення таких ситуацій необхідно дотримуватись всіх необхідних заходів та рекомендацій з безпеки зберігання, експонування та перевезення. Має бути забезпечена сигналізація та охорона в достатній кількості, а також відбуватись моніторинг стану приміщень фондосховищ і будівель, особливо якщо вони є історичними спорудами, на відповідність їх усім сучасним вимогам безпеки. Працівники мають проходити інструктаж та дотримуватись відповідного режиму зберігання.

3. Вогонь є серйозною небезпекою, адже відомі випадки, коли внаслідок пожеж людство частково або повністю втрачало унікальні пам'ятки. 15–16 квітня 2018 р. від вогню суттєво постраждав Нотр-Дам-де-Парі, однак втрати могли б бути значно більшими, якщо б не ретельно розроблений план евакуації предметів, що дозволило їх врятувати. Пожежа потенційно може призвести до швидкої та катастрофічної втрати всієї колекції. Тому необхідно попереджати ризик пожеж та розробляти план евакуації для людей і колекцій, ретельно контролюючи, аби всі умови для термінової евакуації були дотримані. Мають бути розміщені на видноті навігаційні піктограми, плани приміщень та сигнальні лампи, що допоможуть зорієнтуватись у непередбачуваній ситуації, індикатори задимлення тощо, для історичних будівель іноді такі необхідні речі стилізують під існуючий декор, щоб, дотримуючись вимог безпеки, водно-

час зберігати цілісність сприйняття пам'ятки відвідувачами.

4. Вода. Кліматичні зміни, погодні катаклізми, технічні пошкодження, загоплення тощо, можуть суттєво впливати на пам'ятки та зібрання. Превентивні заходи з евакуації та запобігання таких ситуацій є необхідними та ефективними у боротьбі за збереження колекцій.

5. Шкідники (біопшкодження). До цього пункту відносять шкідників, таких як гризуни, комахи, а також цвіль та грибки. Вони несуть загрозу швидкого, а іноді масового пошкодження експонатів та пам'яток. Зазвичай такі пошкодження відбуваються там, де послаблені заходи контролю, захисту та існують сприятливі умови. Для попередження таких ситуацій необхідно здійснювати моніторинг стану пам'яток, застосовуючи мікологічні, ентомологічні та родентологічні обстеження.

6. Забрудненість повітря. Забруднювачі повітря поділяють на два загальних типи, що сприяють погіршенню стану збереження музейних колекцій – гази та тверді часточки. Глобалізаційні процеси і активне виробництво значною мірою впливають на якість та чистоту повітря, що своєю чергою негативно відображається на пам'ятках. Важливо використовувати системи фільтрації повітря та сорбенти, що поглинають газові забруднювачі, прибирання приміщень має бути регулярним, також важливо проводити обезпилювання експонатів. Музейне обладнання необхідно використовувати якісне, яке не виділятиме шкідливих речовин.

7. Світло (випромінювання). Необхідно зазначити, що пошкодження від випромінювання (ультрафіолетового, денного чи інфрачервоного) мають акумулятивний ефект і є стійкими та незворотними. Існують численні методичні рекомендації, інструкції та дослідження, присвячені музейному освітленню. Захист від природнього світла та відповідальний підбір безпечного освітлювального обладнання також є важливими аспектами збереження творів мистецтва.

8. Неправильний температурний режим зберігання. Порушення температурного режиму має згубний вплив та призводить до значної кількості негативних наслідків. Температурні умови та вологісний режим пов'язані між собою настільки щільно, що розглядати їх окремо неможливо. Температурні коливання призводять до змін об'єму творів, пришвидшення процесів старіння, руйнації тощо. Дотримання кліматичних умов, контроль температури, захист предметів від несприятливого впливу зовнішнього повітря шляхом регулювання систем вентиляції є необхідними заходами зі збереження колекцій.

9. Неправильний вологісний режим зберігання. Всі органічні матеріали містять, поглинають та виділяють вологу, намагаючись знайти баланс між їхньою власною вологістю та її вмістом у повітрі, в процесі чого змінюються фізичні розміри пам'ятки. Тому раптові зміни відносної вологості можуть спричинити усадку, викривлення, деформації, розщеплення, загальне старіння, утворення конденсату, корозії та цвілі. Дотримання кліматичних умов зберігання допоможе уникнути негативних наслідків.

10. Недбайливе зберігання. Розпорошення колекцій або неналежний догляд за ними часто призводять до непоправних втрат. Сумлінне оформлення документації, паспортів пам'яток, вивчення колекцій та дбайливе ставлення до них високопрофесійних фахівців – необхідна запорука правильного зберігання.

Висновки. На практиці в Україні превентивні заходи ще не розглядаються як один з основних інструментів збереження культурного надбання. Однак треба зазначити, що ситуація поступово змінюється, і з часом такі заходи стануть невіддільним складником у палітрі інструментів зі збереження пам'яток. Попереджувальні заходи можуть бути альтернативою інтервенційній консервації та дозволяють зекономити ресурси. Превентивна консервація – перспективна та важлива галузь, розвиток та дослідження якої є актуальним та необхідним для музейної та пам'яткоохоронної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідзіля В. О. Біоциди в реставраційній практиці : науково-інформаційне видання. Київ : Національний науково-дослідний центр України, 2003. 63 с.
2. Бідзіля В. О., Митківська Т. І. Захист музейних предметів від пошкодження комахами : методичний посіб. Київ : Національний науково-дослідний центр України, 2016. 39 с.
3. Довгалюк В. Б., Комаренко О. І., Митківська Т. І. Мікроклімат музейних приміщень : методичний посіб. Київ : Артанія Нова, 2006. 107 с.
4. Комаренко О. І., Лушпієнко І. Г. Освітлення музейних та реставраційних приміщень : методичний посіб. Київ: Національний науково-дослідний центр України, 2007. 80 с.
5. Коваль Е. З., Митківська Т. І. Мікологічне обстеження музейних пам'яток. 2-ге вид., доп. Київ : Національний науково-дослідний центр України, 2014. 239 с.

6. Коваль Е. З., Руденко А. В., Волощук Н. М. Пеницилли : посіб. з ідентифікації 132 видів. Київ : Національний науково-дослідний центр України, 2016. 407 с.
7. Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів: наказ Міністерства культури України від 12.09.2016 р. № 580. Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#w2_1
8. Пермінова О. І., Збереження і консервація документів: з досвіду Російської державної бібліотеки. *Бібліотечний вісник*: наук.-теорет. та практ. журн. Нац. акад. наук України. Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2001. № 2. С. 34–37.
9. Презентація підсумків проєкту ICOM Україна, «Музей – «валіза без ручки» чи символічний капітал?»: новини. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3158385-prezentacia-pidsumkiv-proektu-muzej-valiza-bez-rucki-ci-simvolichniy-kapital.html> (дата звернення: 01.01.2021).
10. Costain C. Framework for Preservation of Museum Collections: Framework for Preservation of Museum Collections (a poster). Canadian Conservation Institute. Ottawa, 1994. No. 14. P. 1–4.
11. Merritt J., Reilly J. M. Preventive Conservation for Historic House Museums. New York : Rowman & Littlefield Publishers, 2010. 216 p.
12. Lambert S. Italy and the history of preventive conservation. URL: <https://journals.openedition.org/ceroart/1707> (дата звернення: 05.09.2020).
13. Plenderleith, H., Philpott P. Climatology and conservation in museums. *Museum*. Paris, 1960. № 13. P. 202–289.
14. Staniforth S. Slow Conservation: Studies in Conservation. Vol. 55. No. 2. P. 74–80. 2010. URL: <https://www.jstor.org/stable/27867120?seq=1> (дата звернення: 03.08.2020).
15. Waller R. Risk management applied to preventive conservation: Storage of Natural History Collections. A Preventive Conservation Approach. Society for the Preservation of Natural History Collections. 1995. P. 21–27.

REFERENCES

1. Bidzilya V. O. Biotsydy v restavratsiyniy praktytsi : naukovo-informatsiynе vydannya. [Biocides in restoration practice: scientific information] Kyiv: National Research Center of Ukraine, 2003. 63 p. [in Ukrainian].
2. Bidzilya V. O., Mytkivs'ka T. I. Zakhyst muzeynykh predmetiv vid poshkodzhennya komakhamy. [Protection of museum objects from insect damage]. Kyiv: National Research Center of Ukraine, 2016. 39 p. [in Ukrainian].
3. Dovhalyuk V. B., Komarenko O. I., Mytkivs'ka T. I. Mikroklimat muzeynykh prymishchen'. [Microclimate of museum premises]. Kyiv: Artania Nova, 2006. 107 p. [in Ukrainian].
4. Komarenko O. I., Lushpiyenko I. H. Osvitlennya muzeynykh ta restavratsiynykh prymishchen'. [Lighting of museum and restoration premises]. Kyiv: National Research Center of Ukraine, 2007. 80 p. [in Ukrainian].
5. Koval' E. Z., Mytkivs'ka T. I. Mikolohichne obstezhennya muzeynykh pam'yatok. [Mycological examination of museum monuments.] Second edition. Kyiv: National Research Center of Ukraine, 2014. 239 p. [in Ukrainian].
6. Koval' E. Z., Rudenko A. V., Voloshchuk N. M. Penytsylyy : posib. z identyfikatsiyi 132 vydiv. [Penicillium: manual. identification of the 132 species]. Kyiv: National Research Center of Ukraine, 2016. 407 p. [in Ukrainian].
7. Pro zatverdzhennya Instruksiyi z orhanizatsiyi obliku muzeynykh predmetiv: nakaz Ministerstva kul'tury Ukrayiny vid 12.09.2016 r. № 580. [The Museum Instruction on the organization and handling of museum objects] The Ministry of Culture of Ukraine. 12.09.2016 № 580. Website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#w2_1 [in Ukrainian].
8. Perminova O. I., Zberezhennya i konservatsiya dokumentiv: z dosvidu Rosiys'koyi derzhavnoyi biblioteki. [Preservation and conservation of documents: from the experience of the Russian State Library]. Library Bulletin: scientific-theoretical. and practice. Magazine, № 2. Nat. acad. Sciences of Ukraine. Kyiv: Nat. library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, 2001. pp. 34–37 [in Ukrainian].
9. Prezentatsiya pidsumkiv proektu ICOM Ukrayina, Muzej – valiza bez ruchky chy symbolichnyy kapital?. [Presentation of the results of the ICOM Ukraine project, “Museum – a “suitcase without a handle” or symbolic capital?”. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3158385-prezentacia-pidsumkiv-proektu-muzej-valiza-bez-rucki-ci-simvolichniy-kapital.html> (access date: 01.01.2021) [in Ukrainian].
10. Costain C. Framework for Preservation of Museum Collections: Framework for Preservation of Museum Collections (a poster). No. 14. Ottawa, Canadian Conservation Institute, 1994. pp. 1–4 [in English].
11. Merritt J., Reilly J. M. Preventive Conservation for Historic House Museums. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2010. 216 p. [in English].
12. Lambert S. Italy and the history of preventive conservation. URL: <https://journals.openedition.org/ceroart/1707> (access date: 05.09.2020) [in English].
13. Plenderleith, H., Philpott P. Climatology and conservation in museums. *Museum* № 13. Paris, 1960. pp. 202–289 [in English].
14. Staniforth S. Slow Conservation. Studies in Conservation. Vol. 55. No. 2. 2010. pp. 74–80 URL: <https://www.jstor.org/stable/27867120?seq=1> (access date: 03.08.2020) [in English].
15. Waller R. Risk management applied to preventive conservation: Storage of Natural History Collections: A Preventive Conservation Approach. Society for the Preservation of Natural History Collections, 1995. pp. 21–27 [in English].